

КРАВЧИК М. Б.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
та процесу
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.11>

НОВЕЛИ РЕАЛІЗАЦІЇ СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Стаття присвячена дослідженню особливостей реалізації спадкування в Україні в умовах новелізації цивільного законодавства. Здійснено аналіз норм цивільного права які врегульовують відносини в сфері спадкування, проаналізовано особливості здійснення спадкових прав та узагальнено законодавчі положення та наукову літературу з цього питання. Враховуючи прагнення України до повноправного членства в Європейському Союзі та становлення на шляху здійснення євроінтеграційних процесів сформульовано рекомендації щодо реалізації права на спадкування та подальшого вдосконалення спадкового права України. Процес реалізації спадкових правовідносин потребує всебічного дослідження для покращення функціонування системи спадкового права.

У статті обґрунтовано черговість закликання до спадкування в залежності від кровної спорідненості, походження, шлюбних відносин, усиновлення, утримання, спільного побуту, проживання та проаналізовано право вибору та активних дій зі сторони спадкодавця щодо можливості спадкування не найближчими родичами, а іншими особами, не пов'язаними з спадкодавцем сімейно-побутовими відносинами. Важливим є визначення спадкоємців за законом та здійснення ними спадкових прав у разі спадкування лише частини спадкового майна спадкоємцями за заповітом та визначення специфіки правосуб'єктності осіб які мають право на обов'язкову частку у спадщині, що в свою чергу частково обмежує свободу заповіту та розпорядження здійсненні у ньому. Висвітлено практичні особливості розподілу спадкового майна між спадкоємцями в наслідок відмови від прийняття спадщини тими хто мав на це право.

Особливу увагу приділено особливостям правильного встановлення часу та місця відкриття спадщини, що впливає на правильність визначення кола спадкоємців, строків для прийняття спадщини і відмови від неї, складу спадкового активу і пасиву та законодавства яке буде застосовуватись для врегулювання конкретних спадкових правовідносин.

На підставі проведеного аналізу надано практичні рекомендації прийняття спадщини та вчинення необхідних дій для реалізації наданого права та удосконалення законодавства у сфері спадкування вирішить колізії які виникають як в теорії спадкового права так і на практиці.

Ключові слова: спадкування, спадкові правовідносини, спадкування за законом, спадкування за заповітом, спадкоємі, час відкриття спадщини, місце відкриття спадщини, відмова від спадщини.

Kravchuk V. B. Novelty of the mechanism of inheritance legal relations

The article is devoted to the study of the peculiarities of inheritance in Ukraine in the conditions of the amendment of the civil legislation. An analysis of the norms of civil law regulating relations in the sphere of inheritance was carried out,



the peculiarities of the mechanism of the exercise of inheritance rights were analyzed, and the legislative provisions and scientific literature on this issue were summarized. Taking into account Ukraine's aspiration to full membership in the European Union and becoming on the way to the implementation of European integration processes, recommendations were formulated regarding the exercise of the right to inheritance and further improvement of the inheritance law of Ukraine. The process of implementing inheritance legal relations requires a comprehensive study to improve the functioning of the inheritance law system.

The article substantiates the sequence of calling for inheritance depending on blood kinship, origin, marital relations, adoption, maintenance, joint life, residence and analyzes the right of choice and active actions on the part of the testator regarding the possibility of inheritance not by the closest relatives, but by other persons, unrelated family and household relations with the testator. It is important to determine the heirs by law and exercise their inheritance rights in the case of inheriting only a part of the inheritance by the heirs under the will and to determine the specifics of the legal personality of the persons who have the right to a mandatory share in the inheritance, which in turn partially limits the freedom of the will and the execution of orders in it. The practical features of the distribution of inherited property between heirs as a result of refusal to accept inheritance by those who had the right to it are highlighted.

Particular attention is paid to the peculiarities of the correct establishment of the time and place of the opening of the inheritance, which affects the correctness of the determination of the circle of heirs, the terms for accepting the inheritance and refusing it, the composition of the inherited assets and liabilities, and the legislation that will be applied to regulate specific inheritance legal relations.

On the basis of the conducted analysis, practical recommendations for accepting the inheritance and taking the necessary actions for the realization of the given right are given, and the improvement of the legislation in the field of inheritance will resolve the conflicts that arise both in the theory of inheritance law and in practice.

Key words: *inheritance, inheritance legal relations, inheritance by law, inheritance by will, heirs, time of opening of inheritance, place of opening of inheritance, refusal of inheritance.*

Вступ. З розвитком економічного, політичного та соціального життя суспільства тісно пов'язується і необхідність розвитку, вдосконалення та потреба до трансформації та модернізації спадкового права зокрема. Зрозуміло, що цей процес є складним і довготривалим, враховуючи передумови становлення та розвитку цивільного законодавства в сфері спадкових відносин. Проте, Україна задекларувала своїми діями, уклавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом (далі – ЄС) підтвердити прийнятність для себе, як потенційного члена, правил та загальних принципів ЄС. В основу цього інтеграційного процесу покладено приведення українського законодавства до стандартів ЄС.

Неабиякий відбиток на розвиток спадкового права України мають національні звичаї, традиції, моральні утвердження. Спадкове право охоплює значну сукупність цивільно-правових норм, які спрямовані на врегулювання спадкових правовідносин, а саме, щодо переходу прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців, визначення кола осіб, які виступатимуть спадкоємцями за заповітом та за законом, усунення від права на спадкування та право на обов'язкову частку спадкоємців, порядок складання та скасування заповіту. Проте норми, котрі зібрані в VI книзі Цивільного кодексу України не в повній мірі врегулюють відносини в сфері спадкування, оскільки є чимало прогалин, шляхом заповнення яких буде реалізовано реформування спадкового законодавства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження даного питання висвітлене в працях таких науковців як: Ю.О. Заїка, О.Є. Кухарев, З.В. Ромовська, М.О. Михайлів, І.В. Спасибо-Фатєєва, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов та інших.



Мета даної роботи полягає в аналізі змісту норм спадкового законодавства, характеристик особливостей реалізації спадкового права та порівнянні відповідних приписів із нововведеннями; виокремлення проблеми правового регулювання спадкування та визначення основних напрямків удосконалення національної нормативної бази на основі аналізу.

Виклад основного матеріалу. З прийняттям Цивільного кодексу України (далі – ЦК) в 2003 році було збільшено кількість статей в книзі «Спадкове право», які конкретизували положення спадкового законодавства та були предметом досліджень науковців, значно змінено місце розташування видів спадкування, цим самим змінивши саму структуру ЦК. Хоч норми спадкового права прослідковуються в законах України «Про міжнародне приватне право», «Про банки і банківську діяльність», «Про авторське право та суміжні права», «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» та інших, проте особливістю вираження спадкового права є власне норми, закріплені в ЦК України, яке розвивається в межах даного кодифікованого акту.

Спадкове право України нерозривно пов'язане з такими категоріями як шлюб, сім'я, кровна спорідненість. Ця позиція законотворця прослідковується в статтях 1258-1267 ЦК і чітко ґрунтується на сімейних відносинах між спадкодавцем і спадкоємцями, а також на відносинах пов'язаних спільним побутом між ними. Законодавець розподілив за цим критерієм усіх можливих спадкоємців у п'ять черг в залежності від кровної спорідненості, походження, шлюбних відносин, усиновлення, утримання, спільного побуту та проживання. Проте він залишив право вибору та активних дій зі сторони спадкодавця щодо можливості спадкування не найближчими родичами, а іншими особами, не пов'язаними з спадкодавцем сімейно-побутовими відносинами. В такому випадку, спадкодавець вправі реалізувати таке право шляхом здійснення відповідного розпорядження шляхом складання заповіту.

Відповідно до ст. 1217 ЦК існує два види спадкування: за заповітом і законом, при цьому вони не заперечують один одного, а навпаки доповнюють. Прикладом є положення ст. 1245 ЦК, яке закріплює спадкування частини спадщини, що не охоплюється заповітом [1].

Ключовим при здійсненні спадкових прав є вибір самого спадкоємця як за законом, так і заповітом, що полягає у прийнятті спадщини й усіх особливостей цього процесу, та як альтернатива – відмова від прав та обов'язків, які переходять від спадкодавця.

Першочергово, право на спадкування виникає в день відкриття спадщини, а саме в результаті смерті особи чи оголошення її померлою судом. Часом початку здійснення даного процесу є власне день смерті. Також існують життєві обставини, при яких потенційні спадкодавці та спадкоємці помирають в один день, або з різницею в часі протягом однієї доби. В такому випадку спадщина відкривається порізно для кожної особи, але однаково стосовно часового виміру. Важливим аспектом також вважається місце відкриття спадщини – це останнє місце проживання фізичної особи-власника, а за його відсутності місце розташування принаймні частини рухомого чи нерухомого майна [1].

Прийняття спадщини здійснюється двома способами: активним та пасивним, що передбачено в ст. 1268 та 1269 ЦК [3, с. 80-84]. Активним вважається подання відповідної заяви про прийняття спадщини нотаріусу, або уповноваженій на це посадовій особі органу місцевого самоврядування (в сільській місцевості). Насамперед це стосується осіб, що не проживали постійно із спадкодавцем, у тому числі тих, хто досягнув 14-річного віку. У випадку не подання ними заяви, презюмується, що вони відмовились від спадщини, оскільки подання такої заяви піклувальниками без їх згоди на це неможливо. Для останніх навіть не потрібна згода батьків, проте саме вони чи опікун подають заяву від малолітньої або недієздатної особи. Відповідно Глави 1 розділу II п. 3.3 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [2] заява подається спадкоємцем особисто нотаріусу та у письмовій формі. Також практикується надсилання заяви поштою, але, у такому випадку є обов'язковою наявність підпису самого спадкоємця, що попередньо засвідчений нотаріусом. Пасивним – мовчазне прийняття спадщини, тобто власне пасивна поведінка спадкоємця, який постійно проживав разом із спадкодавцем, або є малолітньою, неповнолітньою, недієздатною особою чи такою, що обмежена у своїй цивільній дієздатності, проявляється у відсутності заяви про



відмову від спадщини у встановлені строки, проте її приналежність визначається з моменту відкриття спадщини. Доказами постійного проживання можуть слугувати Рішення суду Про встановлення факту спільного проживання, Довідка житло-експлуатаційних органів, товариства співвласників житла, органів місцевого самоврядування, інших організацій про спільне проживання, Про встановлення факту проживання однією сім'єю, Договір найму житла, де наймачами вказані спадкодавець і спадкоємець. Тобто, наявність постійного проживання є підставою для прийняття спадщини навіть у випадку невчинення жодних дій для її прийняття та незнання про її відкриття. Наслідки встановленого факту постійного проживання поширюються і на пропускання строку для прийняття спадщини у зв'язку з тривалою відсутністю в місці проживання (відрадження для здійснення трудових обов'язків) та підтверджується фактичним користуванням майном та утриманні майна в належному стані. Відповідно до Глави 10 розділу II п. 3.9 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, якщо не було подано заяву про відмову від прийняття спадщини з дотриманням вимог, встановлених законодавством [2].

Так, як одним із принципів спадкового права є принцип універсальності, то власне його ознаками пронизано особливість прийняття спадщини спадкоємцями, а саме: у випадку, коли спадкоємець приймає хоча б частину майна, презюмується, що він приймає її цілому, також прийняття спадкоємцем спадщини за заповітом не відкидає не прийняття ним спадщини за законом.

Строк для прийняття спадщини становить шість місяців, з моменту її відкриття. У випадку неподання відповідної заяви, протягом цього періоду, вважається, що спадкоємець її не прийняв.

Якщо право на спадкування у особи виникає в результаті відмови іншого спадкоємця, їй надається три місяці після оформлення самої відмови, навіть якщо строк менший ніж вище зазначений, його продовжують до трьох місяців. Особа, що пропустила строки подання заяви, завідомо чи з обставин які від неї не залежали (не перебувала в місці відкриття спадщини чи про смерть спадкодавця їй не було відомо) може це виправити шляхом письмової згоди інших спадкоємців або позову до суду для призначення додаткового строку. Проте строк визначений законодавцем у шість місяців вважається розумним для вчинення необхідних дій для прийняття спадщини.

Право на відмову від прийняття спадщини характеризується тими ж принципами, що й прийняття: універсальність, беззастережність і безумовність. Вона може бути відкликана протягом року з дня прийняття або визнана судом недійсною відповідно до ст. 225, 229-231, 233 ЦК [31].

І. В. Спасибо-Фатєєва визначає два види відмови від права на прийняття спадщини: [4, с. 137].

1. Без зазначення особи, на користь якої вона зроблена. Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, та неповнолітня може відмовитися виключно за згодою батьків піклувальника і органу опіки та піклування. Також батьки та опікун мають право відмовитись від спадщини, що належить їх малолітній дитині чи недієздатній особі з дозволу органу опіки та піклування.

2. Із зазначенням особи, на користь іншого спадкоємця за заповітом чи за законом, незалежно від черги. Також заповідач може передбачити відмову та підпризначити спадкоємця, тоді спадкоємець зобов'язаний зазначити ім'я лише цієї особи.

При цьому, існують обмеження: не дозволяється відмова від спадкування на користь осіб, що усуненні від цього права, відказоодержувачів та негідного спадкоємця (ним вважається такий, якого після смерті спадкодавця на підставі рішення суду було усунуто від права на спадкування за наявності законних на це підстав, а саме, якщо така особа вчинила замах на життя спадкодавця, створювала перешкоди для складання заповіту та внесення змін до нього; особа, яка незаконним шляхом прагне збільшити власну частку чи отримати спадкове майно, не маючи на це права; батьки, дитина яких померла позбавлені батьківських прав та



ці права не були відновлені; родичі, котрі не здійснювали догляду за спадкодавцем та особи, шлюб між якими був визнаний недійсним(за умови смерті одного з них), що намагається незаконним шляхом збільшити власну частку чи отримати спадок, не маючи на це права).

Розподіл майна між іншими спадкоємцями здійснюється як наслідок відмови від прийняття спадщини тими хто мав на це право. При спадкуванні за заповітом спадкове майно розподіляється в залежності від волі спадкодавця щодо кожного конкретного спадкоємця, який зазначений у ньому, а у випадку відсутності такого зазначення частки діляться порівну. ЦК України передбачає право на обов'язкову частку у спадщині, а саме малолітні, неповнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) і непрацездатні батьки спадкують незалежно від змісту заповіту половину частки яка б належала їм за законом [1]. При спадкуванні за законом розподіл відбувається виключно в залежності від черговості закликаних до спадкування спадкоємців. ЦК визначає п'ять черг спадкування за законом: до спадкоємців першої черги належать діти спадкодавця, в тому числі зачаті за життя спадкодавця та народженні після його смерті, один з подружжя який його пережив, та батьки (ст. 1261 ЦК); спадкоємцями другої черги є рідні брати, сестри померлого, дід та баба з боку батька та матері. (ст. 1262 ЦК); третьої черги – рідні дядько та тітка; до четвертої належать особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше п'яти років до часу відкриття спадщини і в п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення [1]. Аналогічно й за наявності заповідального відказу. Це не стосується ситуацій, у яких заповідач підпризначив іншу особу чи спадкоємця відмовився на користь іншої особи.

Зі спливом одного року після відкриття спадщини спадкоємців, котрі могли б прийняти спадщину немає (як за законом та і за заповітом), вони не прийняли спадщину (не встигли її прийняти) чи відмовились від неї, а також були позбавлені права на спадкування орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини наділяється правом подачі заяви до суду про визнання такої спадщини відумерлою. Таким же правом наділяється і м кредитор спадкодавця У випадку визнання такого майна відумерлим за рішенням суду органи майна переходить у розпорядження та користування відповідного органу місцевого самоврядування. До органів, яким надано право подання заяви щодо визнання спадщини відумерло належать органи місцевого самоврядування (міські, районні в місті, селищні, сільські ради, що вважаються представницьким органом територіальної громади). За наявності вимог кредиторів щодо спадкодавця, то на власника відумерлого майна покладаються зобов'язання їх задовольнити – виплатити відповідну суму, що не перевищує вартість майна, що перейшла йому у власність. Така процедура переходу майна спрямована на усунення безхазайності спадкового майна у випадку фактичної відсутності спадкоємців як за законом так і за заповітом. В цьому випадку орган місцевого самоврядування не виступає ані спадкоємцем, ані підпризначеним спадкоємцем і норми ЦК щодо реалізації права на спадкування на нього в даній ситуації не поширюються, також і не поширюється право відмови від здійснення дій щодо визнання даної спадщини відумерлою. Якщо спадкоємець пропустив строк для прийняття спадщини, а його майно перейшло до територіальної громади як відумерле, він має право на передання спадщини в його руки у натурі або грошової компенсації [1].

Незважаючи на те, що частки спадщини для кожного спадкоємця є рівними, у випадку коли спадкодавець здійснив своє розпорядження на випадок смерті та склав заповіт – розподіл відбується за прямою вказівкою в заповіті і таке майно поділу між спадкоємцями не підлягає. Якщо було здійснено поділ спадкового майна і певні спадкоємці пропустили строк для прийняття спадщини (з поважної причини) та не прийняли її і відповідно подали позов про визначення судом додаткового строку для прийняття спадщини, така спадщина підлягатиме перерозподілу між спадкоємцями відповідно до закону. Існують випадки переважного права окремих спадкоємців на виділ спадкового майна в натурі. Так спадкоємці, які протягом не менш як одного року проживали разом із спадкодавцем однією сім'єю, мають переважне право на виділ їм у натурі предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку,



а спадкоємці, які разом із спадкодавцем були співвласниками майна, мають переважне право на виділ їм у натурі цього майна, у межах їхньої частки у спадщині. Якщо після спливу строку для прийняття спадщини і після розподілу її між спадкоємцями спадщину прийняли інші спадкоємці, вона підлягає перерозподілу між ними. В обов'язковому порядку мають враховуватись права малолітніх, неповнолітніх, недієздатних осіб, та осіб дієздатність яких обмежена шляхом отримання дозволу органів опіки і піклування при відмові опікуном або дачі згоди на відмову від майнових прав підопічного піклувальником (ст. 71 ЦК). Такі спадкоємці мають право вимагати передання їм у натурі частини майна, яке збереглося, або сплати грошової компенсації [1]. Проте це не єдина підстава для перерозподілу спадкового майна. Законодавець, відповідно до ст. 1267 ЦК надає можливість змінити розмір частки у спадщині спадкоємцям за усною домовленістю між ними що стосується рухомого майна та за нотаріально посвідченою угодою, що стосується нерухомого майна та транспортних засобів [1]. Звідси випливає, що спадкоємцям за законом надається право здійснити поділ спадщини та відповідно розмір часток у спадщині за домовленістю між ними, що не скажеш про спадкоємців за заповітом, які такого права позбавлені.

В інтересах спадкоємців та з метою охорони їх прав здійснюється охорона майна з метою збереження його цілісності та непривласнення її заінтересованими неуповноваженими на це особами до прийняття спадщини або визнання її відумерлою, оскільки до моменту прийняття спадщини спадкоємцями з часу її відкриття проходить певний проміжок часу. Серед основних методів виділяють призначення зберігача, передача самого майна на зберігання, наприклад у банківські установи, проведення опису та всіх інших дій, що пов'язані з цією процедурою. До суб'єктів, що несуть відповідальність за ефективність та результативність даного заходу належить нотаріус, відповідні органи місцевого самоврядування, суди, виконавець заповіту, державний нотаріальний архів та інші. Також існують випадки, коли охорона є обов'язковою, насамперед це стосується ситуацій, у яких ніхто зі спадкоємців не вступив у володіння, спадкоємцем є громадянин, який не має повного обсягу дієздатності, і його опікун не вступив у володіння потребуючим охорони спадковим майном, коли спадкодавцем особа, яка проживала самотньо [1].

Для виникнення спадкових правовідносин важливе значення має правильне встановлення часу та місця відкриття спадщини. Це впливає на правильність визначення кола спадкоємців, строків для прийняття спадщини чи відмови від неї, складу спадщини, законодавства яке застосовуватиметься для регулювання відповідних спадкових правовідносин (виключенням є положення щодо застосування норм ЦК щодо оформлення спадкових прав на спадщину, що була відкрита до 1 січня 2004 року, але не була прийнята спадкоємцями – в даному випадку для оформлення спадкових прав будуть застосовуватись положення чинного ЦК). Часом відкриття спадщини є день смерті особи, тобто конкретна календарна дата, що не ототожнюється з днем видачі свідоцтва про смерть, або день коли така особа оголошується померлою судом. Що стосується оголошення особи померлою яка пропала безвісти за обставин що загрожували їй смертю чи загибель її від нещасного випадку суд може здійснюючи аналіз обставин загибелі визначати конкретну дату настання смерті особи. Рішення суду яке набрало законної сили та Довідка про смерть особи є підставою для здійснення запису про смерть органами РАЦСу [5, с. 59] та видачі Свідоцтва про смерть.

Висновок: право на прийняття спадщини або відмову від неї є суб'єктивним правом та характеризується свободою вибору власне спадкоємця. Воно виникає виключно за наявністю передбачених законом юридичних фактів. До складу спадщини входять не лише права, а й обов'язки, які спадкоємці зобов'язані здійснити. Чинний ЦК детально закріплює положення, що пов'язані з процесом спадкування як за законом, так і заповітом, чітко визначає черги спадкоємців та надає можливість все повно реалізувати ними право на спадкування, закріплює право на спадкування тих осіб, котрі мають право на обов'язкову частку в спадщині незалежно від розпорядження спадкодавця тим самим захищає інтереси усіх суб'єктів спадкових правовідносин. За допомогою існуючої процедури гарантується охорона цілісності спадщини, що дозволяє задовольнити інтереси осіб.



Здійснюючи аналіз спадкового законодавства, приходимо до висновку, що його модернізація на часі. Сучасна правова модель проходить адаптацію по відношенню до розвитку сучасного суспільства, суттєві прогалини не дозволяють правильно застосовувати судову практику, а нотаріусам вчиняти нотаріальні дії все повно реалізуючи право на вільне волевиявлення громадян. Врахувавши реалії сьогодення, зарубіжний досвід іноземних держав та втіливши досягнення в сфері правової науки спадкове право України стане більш демократичним.

Список використаних джерел:

1. Цивільний Кодекс України: Закон від 16.01.2003 №435-IV. Поточна редакція 17.03.2022 / База даних «Законодавство України»/ВР України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n5691> (дата звернення 22.06.2022)

2. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. Наказом М-ва юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення: 25.06.2022 р.)

3. Перспективні напрямки наукових досліджень XXI століття, LXXV Міжнародна науково-практична інтернетконференція. Загальнотеоретичні положення про здійснення права на спадкування за законодавством України. Самойлова І. А. Харків, 6 грудня 2021 року. ч. 1, 296 с.

4. О. В. Васильєва. Спадкування за правом представлення. Одинадцята київська державна нотаріальна контора Головного територіального управління юстиції у місті Києві. URL: <https://fppsp.npu.edu.ua/ua-mayu-pravo-yustytisiia-na-kozhen-den/921-spadkuvannia-zapravom-predstavlennia> (дата звернення 08.04.2022)

5. Проблеми цивільного права та процесу : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О.А. Пушкіна (22 травня 2010 року) / відп. за випуск В.А. Кройтор. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2010. 456 с.

